

ALTERNATIVA

ÅSA WIKFORSS

**OMKUNSKAPEN
OCH DESS FIENDER**

fri tanke

Innehåll

Förord	7
1. Kunskapsresistens	11
2. Fakta	45
3. Tänkandets skevheter	85
4. Lögner, falska nyheter och propaganda	115
5. Kunskapen och skolan	167
6. Vad kan vi göra?	217
Tack	263
Texter	265

Förord

Striden om verkligheten är i full gång. Fejkade nyheter, konspirationsteorier och skeva berättelser sköljer över oss. Vetenskapsmotstånd sprider sig och man talar om expertisens död. Världens stormakter leds av politiker som inte bryr sig ett dyft om sanningen och som aktivt bidrar till att desinformera, skapa splittring och underminera tilltron till våra kunskapsinstitutioner. Inte ens den säkraste kunskap är fredad från kunskapens fiender – kanske är jorden trots allt platt? Vi lever i en tid av post-sanning och alternativa fakta.

Begreppet alternativa fakta har blivit en sorts symbol för det som pågår. Det går tillbaka till bråket om hur stora folkmassorna var vid Trumps installation den 20 januari 2017. Trumps pressekreterare Sean Spicer (numera ersatt av Sarah Huckabee-Sanders) hävdade att det var den största publiken någonsin som varit på plats i Washington för att beskåda en presidentinstallation. Men evidensen pekade åt ett annat håll. Bilder från Obamas installation 2009 visade att folkmassorna var betydligt större då, och enligt statistiken hade många fler biljetter sålts på tunnelbanan. När det blev allt tydligare att Spicer hade fel, frågade man hur han (presidentens pressekre-

terare!) kunde ifrågasätta uppenbara fakta. Trumps talesperson Kellyanne Conway framträdde då på TV och gjorde ett uttalande som kommit att bli mycket omtalat: Spicer presenterar bara alternativa fakta.

Detta ogenerade försök att avvisa fakta gjorde mig arg. Jag tänkte att det var dags för en filosof att göra en insats och denna bok är resultatet. Den går ut på att försöka förstå hotet mot kunskapen, från ett filosofiskt och ett psykologiskt perspektiv, och att ge de redskap som behövs för att motverka det. Boken tar avstamp i det filosofiska. Det handlar om att förstå vad kunskap är, varför sanning är så svårt och varför det inte finns några alternativa fakta (kapitel 1 och 2). Men det handlar också om att förstå varför vi människor är så sårbara för det falska och vilka psykologiska mekanismer som gör att vi ibland slår ifrån oss tillgänglig kunskap (kapitel 3). Dessa mekanismer är en sorts inre fiender, de gör att vi tänker skevt och känsloladdat, och de samverkar med kunskapens yttre fiender på ett farligt sätt – med medvetna lögner, desinformation och propaganda (kapitel 4). En avgörande fråga är vad vi kan göra för att skydda oss mot det som händer nu. Skolan har givetvis en central roll, men det finns tyvärr skäl att tro att den svenska skolan är dåligt rustad för att bemöta hotet mot kunskapen (kapitel 5). Jag avslutar med att diskutera vad vi kan göra för att hantera kunskapens fiender. Det är inte en överdrift att hävda att detta är en av samtidens största utmaningar och var och en av oss måste göra vad vi kan för att bidra.

För kunskap spelar roll. Givetvis har vi alla rätt att tro vad vi vill. Men tror man vad man vill, i stället för vad det finns goda skäl att tro, då kommer man inte att ta till sig kunskap och det får konsekvenser. Vaccinmotstånd har gjort att mässlingen sprider över Europa just nu, 60 000 fall under 2018 och 72 dödsfall, helt i onödan. Kilmatförnekare i Vita Huset har medfört att USA dragit sig ur Parisavtalet med ödesdigra

konsekvenser för vår planet. Och forskning visar att fejkade nyheter med största sannolikhet avgjorde det amerikanska presidentvalet eftersom de bidrog till att Trump vann de stater där marginalen till Clinton var mycket liten.¹

Det började förstås inte med Trump, och det lär inte sluta med honom heller, men han personifierar post-sanningens era eftersom alla dess komponenter återfinns hos honom. Han hyser ett uppenbart ointresse för kunskap, bryr sig inte om faktaunderlag inför beslut och tillsätter konsekvent medarbetare som saknar expertis i det område de är satta att styra. Han litar sig på auktoritära ledare, såsom Putin och Orban, och har beskrivit etablerade medier som folkets fiender (ett uttryck som går tillbaka till Lenin). Han gillar konspirationsteorier och flöftar med vaccinskeptiker, och han ägnar sig förstås regelbundet åt att sprida det falska och missvisande. Det har inte blivit bättre över tid heller. Washington Post har räknat och han under sitt andra år snittade 16.5 falska eller missvisande påståenden per dag, mot ”bara” 5.9 under det första året.

När jag började skriva den här boken oroade jag mig för att de demokratiska institutionerna i USA inte skulle överleva Trumps presidentskap. Systemet visade sig dock ha mer motståndskraft än jag befarat, medier och domstolar står sig till exempel starka. Nu oroar jag mig mer för hur det ska gå för Europa, där anti-demokratiska krafter drar fram i land efter land och på ett skickligt sätt utnyttjar desinformation av olika slag. För kunskap spelar roll också för det demokratiska samhället. Auktoritära ledare börjar alltid med att skjuta in sig på sanningen. Det bästa sättet att påverka oss människor är ju inte genom att tvinga oss att göra saker utan genom att lura oss att göra saker. Dagens desinformationskampanjer är särskilt farliga eftersom de inte framstår som sådana. Det

1 Gunther m.fl. 2018.

handlar inte om att bombardera människor med tydliga politiska budskap, som på Sovjettiden, utan om att skapa falska nyheter och skeva berättelser, utformade på ett sätt som utnyttjar vår rädsla och oro och gör att vi själva aktivt sprider desinformationen vidare. Den förvridna världsbilden smyger sig på oss och blir vår utan att vi ens vet att det hänt. Det finns ambitiösa försök att faktakolla det som sprids men de bestrids genast och desinformationen siktar in sig på att underminera tilltron till faktakontrollanternas. Striden om verkligheten har i allt högre utsträckning blivit en strid om källtilliten och man kan se tydliga tendenser till att tilliten, även i Sverige, håller på att polariseras och politiseras.

Det är lätt att känna sig handfallen inför kakafonin av motstridiga röster, att ge upp tron på förnuftet och möjligheten att finna sanningen, och det är förstås just det post-sanningens apostlar vill att vi ska göra. Denna bok är ett försök att motverka känslan av uppgivenhet och inge mod och tilltro. Det går att motarbeta det skeva och ogrundade, att avslöja det fejkade och grumliga, och att finna det välgrundade och klara. Det finns trovärdiga källor och välfungerande kunskapsinstitutioner och tillsammans måste göra vad vi kan för att bära upp dem. Kunskapen har utmanats flera gånger genom historien men kunskapen har alltid vunnit. Människan är trots allt, som filosofen Aristoteles sa, det förnuftiga djuret.

Stockholm 2019-02-10

1.

Kunskapsresistens

Håller vi på att bli faktaresistenta?

”Forskare: Livet på jorden hotat av en ny form av faktaresistenta människor”. Den uppseendeväckande rubriken kan man läsa i den amerikanska tidskriften *The New Yorker* den 12 maj 2015. I texten beskrivs hur de faktaresistenta människorna verkar ha de normala mekanismerna för att ta emot och behandla information men att dessa mekanismer av någon anledning helt slagits ut. Deras faktaresistens verkar också tillta ju fler fakta man matar dem med. Forskarnas hypotes är att informationen från hörselnerven till hjärnan på något vis blockerats och därmed underminerat det mänskliga medvetandets vanliga funktioner.

Det hela är förstås ett skämt. Texten är skriven av humoristen Andy Borowitz. Han har en imponerande känsla för strömningar i tiden och för hur man kan driva med dem. Ett helt år innan Trump har gett sig in i 2016 års presidentvalskampanj föregriper Borowitz det som kommer att vara på allas läppar efter valet: *faktaresistens*. Det har alltid funnits människor som på olika sätt ägnat sig åt att ifrågasätta vedertagna uppfattningar om vår omvärld – konspirationsteoretiker,

vetenskapstvivlare och mystiker. Men det som hänt under det senaste året verkar vara något nytt. Plötsligt verkar det som om vi inte längre står inför en gemensam verklighet och som om vi inte ens kan komma överens om grundläggande fakta om hur världen är. Man börjar nästan undra om inte Borowitz har rätt och det blivit någon form av blockering i våra hjärnor.

Vad är det som pågår och vad kan vi göra? För att reda ut det hela måste vi börja från början, med lite grundläggande filosofi.

Vad är fakta? Det korta svaret: Hur världen är. Det handlar om allt från triviala vardagsfakta till fakta om universums ursprung. Det finns psykologiska fakta som handlar om vad vi känner och tänker; samhällseliga fakta om arbetslöshet, inflation och brottslighet etc.; medicinska fakta om sjukdomar och deras orsaker; biologiska fakta om arternas utveckling; fysiska fakta om elementarpartiklar och deras rörelser; fakta om hur mitt kök ser ut och fakta om kändisarnas kärleksliv. Ett lite längre, och mer filosofiskt svar, är att fakta är det som gör faktapåståenden sanna, fakta är *sanningsgörare*. Det finns påståenden som handlar om hur världen är, till exempel påståendet att det står en häst i min trädgård, och sådana påståenden är sanna eller falska beroende av hur världen är, av vilka fakta som föreligger. Mitt påstående är sant om det faktiskt står en häst i min trädgård.

Man inser genast att det finns mängder av fakta vi inte har kunskap om – både fakta som är för triviala för att vi någonsin skulle bry oss om att ta reda på dem (antalet hårstrån på mitt huvud) och fakta som helt enkelt är för svårtillgängliga (fakta om andra planeter i avlägsna galaxer). Troligtvis finns det också en mängd fakta som vi inte *kan* få kunskap om eftersom vi helt enkelt är för kognitivt begränsade. Kanske hör fakta om universums uppkomst hit. Hur kan ett univer-

sum ha skapats ur ingenting? Svaret på denna fråga kan vara omöjligt för oss att förstå. Möjligen hör också fakta om det mänskliga medvetandet hit: Hur kan en grå klump materia, hjärnsubstansen, skapa det färgsprakande fält av subjektivitet som jag känner så väl till från mitt eget perspektiv? Även om människan är det djur som har störst kognitiv kapacitet är hennes kapacitet begränsad – precis som det finns en mängd fakta min hund Eliot aldrig kan få kunskap om för att hans kognition inte räcker till (som att jorden är rund) finns det med säkerhet fakta vi människor aldrig kan få kunskap om.

Det ligger därför en viss sanning i påståendet att vi är faktaresistenta, åtminstone till viss del. Det finns en mängd fakta som vi aldrig kommer att få kunskap om eftersom de inte är värda besväret och en mängd fakta som vi inte *kan* få kunskap om, även om vi ville. Samtidigt är det förstås så att vår vetgirighet hela tiden flyttar fram gränserna och det är inte en god idé att försöka sig på att en gång för alla dra en borte gräns för vilka fakta vi kan få kunskap om. Ny teknik gör det möjligt att observera avlägsna galaxer och inspektera mikrokosmos. Våra vetenskapliga förklaringsmodeller blir alltmer sofistikerade och det som länge tett sig som en gåta, ett mysterium bortom all mänsklig förståelse, kan plötsligt förklaras – varför saker faller när vi släpper dem, hur arterna utvecklats och vad liv är. Kanske är modern neurofysiologi på god väg att förklara medvetandets natur. I den bemärkelsen har vi aldrig varit *mindre* faktaresistenta än i dag.

**"Vi har inte blivit faktaresistenta,
vi har blivit kunskapsresistenta."**

Man inser också ganska snabbt att en individ som verkligen vore helt faktaresistent skulle bli kortvarig på vår jord. För att överleva måste vi oavbrutet ta till oss en stor mängd

fakta; fakta om var faran lurar, hur vi kan få mat och vatten samt om andra människor. Evolutionen har försett oss med förmågor som garanterar att informationen från omvärlden tas in på ett effektivt sätt, till exempel via syn och hörsel, och bearbetas kognitivt för att leda till handlingar som främjar överlevnad. Man hör att elefanten dundrar genom djungeln och hoppar undan, man ser att det finns vatten och fyller på sitt kärl för att dricka. En genuin oförmåga att ta till sig fakta vore en evolutionär omöjlighet. Andy Borowitz är inne på detta också. Han skriver att forskarna hoppas att fakta-resistensen kommer att avta i framtiden och att preliminära forskningsresultat ger för handen att människor kommer att bli mer mottagliga för fakta när de väl befinner sig i en omgivning där det är ont om mat, vatten och syre.

Det finns mer att säga om fakta och jag återkommer till detta i nästa kapitel. Men det bör redan stå klart att det som nu händer i vår omvärld inte bäst beskrivs som att en form av faktaresistens breder ut sig. Problemet är inte att det finns en väldig massa fakta som vi människor plötsligt blivit oförmögna att ta till oss. De fakta det gäller är väl kända av experter och andra – till exempel fakta om klimatet, befolkningstillväxten, vaccin, invandring och arbetslöshet. Problemet är att det finns *kunskap* som vi av olika skäl slår ifrån oss eller är oförmögna att ta till oss. Vi har inte blivit faktaresistenta, vi har blivit *kunskapsresistenta*. För att förstå denna viktiga skillnad behöver vi fundera över vad kunskap är.

Vad är kunskap?

När man söker efter bilder på kunskap på nätet (något jag ibland gjort inför en föreläsning) dyker det upp bilder på hjärnor där det blixtrar till bland synapserna. Det är ganska na-